

מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו

דוד אוסישקין

מפעלי המים של חזקיהו מלך יהודה בירושלים טבעו רושם עז בתודעת העם, ונקשרו בשמו של מלך מפורסם זה במשך דורות רבים. כך, מאות שנים לאחר תקופתו סופר עליו בספר בן-סירא: 'יחזקיהו חיזק עירו בהטות אל תוכה מים, ויחצוב כנחושת צורים ויחסום הרים מקוה'.¹ ובמסכת ברכות נאמר: 'ששה דברים עשה חזקיהו המלך על ג' הודו לו ועל ג' לא הודו לו... סתם מי גיחון ולא הודו לו'.² בתקופות מאוחרות נקשרה בשמו בריכת המים הנמצאת בחלקה הצפוני של העיר העתיקה, והיא מכונה כיום 'בריכת חזקיהו'.

סוגיית מפעלי המים של ירושלים בתקופת חזקיהו היא מן הבעיות הקשות והמורכבות, והיא מעסיקה את החוקרים זה למעלה ממאה וחמישים שנה. הנתונים הטופוגרפיים והארכאולוגיים המעודכנים על העיר בשלהי המאה השמינית לפנה"ס העומדים כיום לרשותנו — פרי מחקר ארכאולוגי נמרץ שנערך בעשרות השנים האחרונות — מאפשרים בדיקה והערכה מחדש של סוגיית מפעלי המים. לכך מוקדש מאמר זה.

ירושלים של ימי חזקיהו

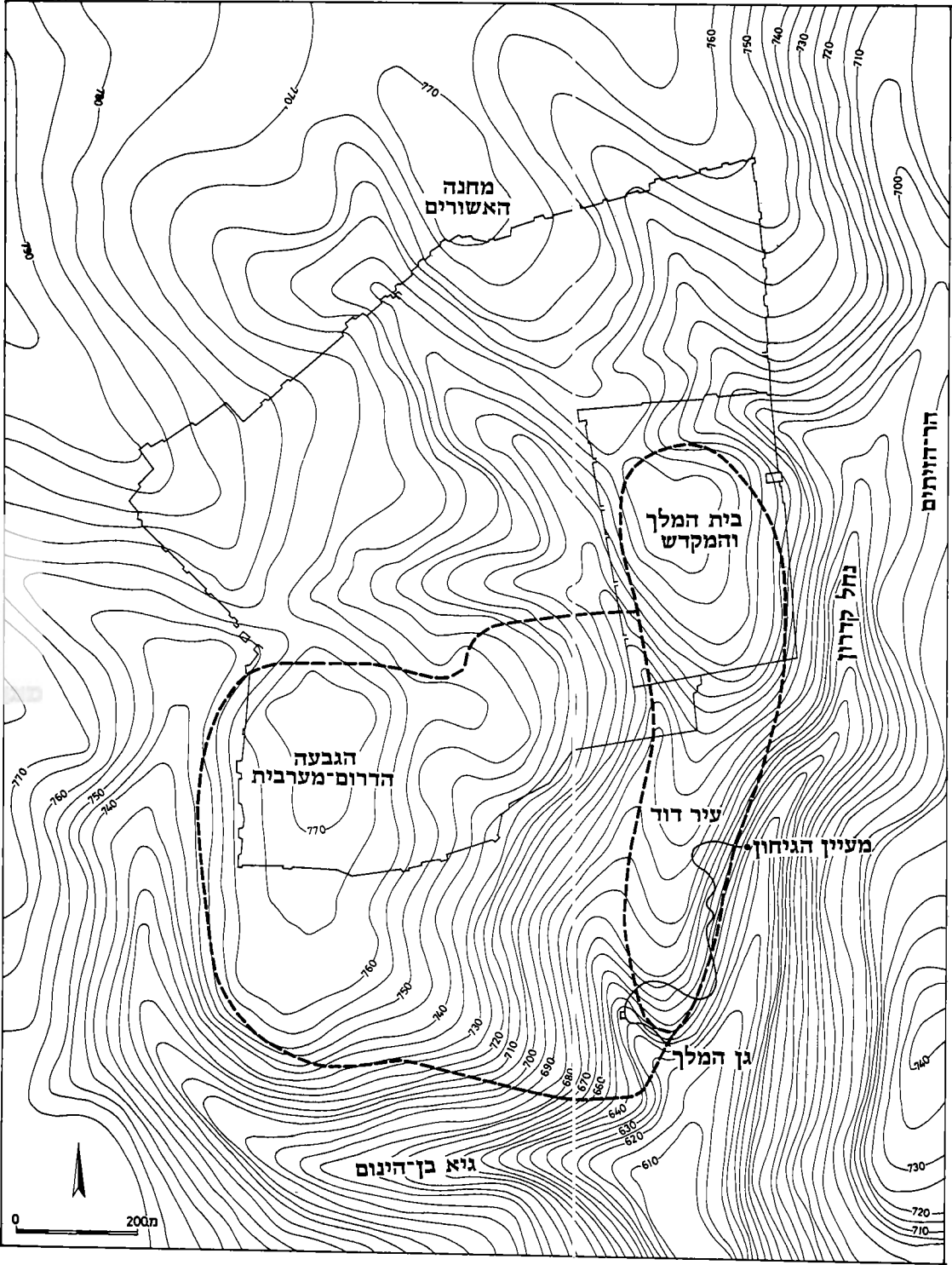
הנתונים שבידינו מאפשרים להציג תמונה ברורה על ממדיה ועל אופיה של ירושלים בשלהי המאה השמינית לפנה"ס. תחילתה של ירושלים בגבעה הדרום-מזרחית, אשר במורד המזרחי שלה נבע מעיין הגיחון — מקור המים המרכזי של היישוב. על הגבעה הדרום-מזרחית התפתחה העיר הכנענית-היבוסית ששטחה הגיע כדי 60 דונם בקירוב. העיר היבוסית נכבשה על-ידי דוד; הוא הפך אותה לבירתו, שכונתה 'מצודת ציון' או 'עיר דוד'. בימי שלמה הורחבה העיר לכיוון צפון, והוכלל בה אזור הר הבית, שם נבנו בית המלך והמקדש. עתה הגיע שטח העיר כדי 150 דונם בקירוב. לאחר מכן הורחבה העיר כלפי מערב, ובשלהי המאה השמינית כללה בתוכה כמדומה את כל הגבעה הדרום-מערבית, אשר בתחומה נמצאים הרובע היהודי, הרובע הארמני והר ציון של ימינו. נחמן אביגד חשף בחפירותיו ברובע היהודי קטעי חומה מסיווית, וקיימת הסכמה בין החוקרים שחומה זו הקיפה את הגבעה הדרום-מערבית והגנה על הרבעים החדשים של העיר.

3

* ד"ר גבריאל ברקאי, פרופ' נדב נאמן וארנה צמחוני קראו את כתב-היד והעירו הערות חשובות; אורה פארן הכינה את השרטוטים; חלק מן הצילומים הם מעשה ידי דוד חריס. אני חב תודה לכולם.

1 בן-סירא מת, יז (מהדורת סגל, עמ' שלג).

2 בבלי, ברכות י ע"ב.

מפת טופוגרפיה

שטחה של העיר המבוצרת הגיע עתה כדי 600 דונם — עיר ענקית בהשוואה לגודלן של ערים אחרות בממלכת יהודה. לפי הערכתו של מגן ברושי, המסתמך על מקדם צפיפות יישוב של כ-25 נפשות לדונם, התגוררו בתקופה זו בירושלים כ-15,000 נפש.³

תארוכה של העיר המורחבת ושל ביצוריה המסיוויים לשלהי המאה השמינית לפנה"ס מסתמך על המכלול הקרמי של תקופה זו ביהודה, שהוא מתוארך היטב. מכלול קרמי זה מוכר בראש וראשונה מן החפירות בלכיש. כאן זוהתה בוודאות שיכבת העיר שנהרסה בידי צבא אשור בשנת 701 לפנה"ס (שיכבה III);⁴ בעיי ההריסות של הבתים נמצאו כלי חרס רבים בני התקופה, המאפשרים לתארך מכלולי כלים דומים ממקומות אחרים, וכיניהם אלו הנוגעים לענייננו בירושלים. בין כלי החרס האופייניים ללכיש III ראוי לציין במיוחד את הקנקנים שבידיותיהם הוטבעה המלה 'למלך' בצירוף שם של עיר וסמל — קנקנים שייצורם קשור ככל הנראה להכנות שעשתה ממשלת חזקיהו לקדם את פני הסכנה האשורית. מאות ידיות של קנקנים שכאלה ובהן טביעות 'למלך' נחשפו בירושלים.⁵

לאור האמור לעיל מסתבר שירושלים התפתחה והתרחבה מעת שרוד הפך אותה לבירת הממלכה עד שהיתה לעיר גדולה ביותר בתקופת מלכותו של חזקיהו. מעניין לציין שתהליך זה מקביל להתפתחות שחלה ברחבי יהודה. הסקרים הארכאולוגיים שנערכו לאחרונה בשפלת יהודה על-ידי יהודה דגן⁶ ובהר יהודה על-ידי אבי עופר⁷ מלמדים על תהליך של התפתחות היישוב והתעצמותו שהחל במאה העשירית והגיע לשיאו במאה השמינית לפנה"ס. ירושלים — שלא נהרסה על-ידי סנחריב בשנת 701 — המשיכה להתקיים בגודלה זה עד שנהרסה בידי צבא כבד בשנת 586/587 לפנה"ס. לעומת זאת שני הסקרים מצביעים על ירידה חדה בהיקף ההתיישבות ביהודה במאה השביעית לפנה"ס — בוודאי כתוצאה מהפגיעה הקשה שנפגעה ממלכת חזקיהו במסע סנחריב.

'מחנה האשורים'

עניין מחנה האשורים מהווה נקודת מוצא לדיון בסוגיית מפעלי המים. בספרו 'מלחמת היהודים נגד הרומאים' מתאר יוסף בן-מתתיהו את המצור ששם הצבא הרומי על ירושלים. בתיאור זה הוא מזכיר פעמיים את המקום המכונה 'מחנה האשורים' (Ἀσσυρίων Παρεμβολή) ה'. בפעם הראשונה מסופר שכאשר לכד טיטוס את החומה הראשונה (הידועה כיום כחומה השלישית) ואת העיר החדשה (רובע ביזתא), העתיק את מחנהו אל המקום המכונה 'מחנה האשורים'.⁸ בפעם

3 מ' ברושי, 'תושביה של ירושלים בימי בית ראשון', ירושלים בימי בית ראשון, עורכים ד' עמית ור' גונן (עידן, 15), ירושלים תשנ"א, עמ' 66.

4 D. Ussishkin, 'The Destruction of Lachish by Sennacherib and the Dating of the Royal Judean Storage Jars', *Tel Aviv*, 4 (1977), pp. 28-60

5 ג' ברקאי מנה כ-260 ידיות כאלו מירושלים; ראה: ג' ברקאי, 'צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה, עמ' 402-450.

6 ראה: י' דגן, 'שפלת יהודה בתקופת המלוכה לאור החפירות והסקר הארכאולוגי', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך אוניברסיטה, תל-אביב, תשנ"ב.

7 ראה: א' עופר, 'ההיסטוריה היישובית של הר יהודה', הקונגרס הארכאולוגי השבעה-עשר בישראל: תקצירי ההרצאות, ירושלים תשנ"א, עמ' 9.

8 מלחמת, ה, 303 (מהדורת Loeb, עמ' 294-295).

השנייה מסופר שטיטוס בנה דייק מסביב לעיר לאחר כיבוש העיר החדשה, ודייק זה עבר במקום מחנה האשורים.⁹

הנתונים שמביא יוסף בן-מתתיהו מאפשרים כמדומה לשחזר את מקום מחנה האשורים. במאמר קודם פירטתי את ההצעה לשחזר את מקומו בתחום הגבעה הצפון-מערבית, באזור בניין עיריית ירושלים ומגרש הרוסים של ימינו.¹⁰ כיום יש לתקן שחזור זה לאור נתונים ארכאולוגיים חדשים, כמפורט להלן.¹¹

כל דיון במיקום מחנה האשורים מסתמך כמובן על קווי חומות העיר בתקופת הבית השני. עניין זה היה בעבר הלא-רחוק נושא למחלוקת קשה בין החוקרים, אבל כיום מסכימים הכול שיש לזהות את קו החומה השלישית בקו החומה שחפרו בזמנו לאו אריה מאיר ואליעזר ליפא סוקניק, בעוד החומה השנייה עברה בחלקה בקו החומה הצפונית של העיר של ימינו.

מן האזכור הראשון של מחנה האשורים ב'מלחמת היהודים נגד הרומאים' אנו למדים שמקומו היה 'מבפנים לחומה הראשונה', דהיינו בתחום העיר החדשה שנכבשה כבר קודם לכן בידי טיטוס; שמקום זה היה מחוץ או בגבול טווח ירי בקשתות מהחומה השנייה, דהיינו במרחק של 200-400 מ' ממנה, וכן שמחנה האשורים לא היה בקצה המזרחי של העיר החדשה, שכן שטח קרקע הפריד בין המחנה לבין נחל קדרון.

באזכור השני של מחנה האשורים שם מתואר קו הדייק מסביב לעיר, בכיוון השעון, החל במחנה האשורים שהיה מצפון לעיר:

בהתחילו במחנה האשורים — שם היה מחנהו — הוא כיוון את חומת-הדייק אל חלקה התחתון של העיר החדשה ומשם דרך הקדרון אל הר-הזיתים. משם נסב דרומה והקיף את ההר עד הסלע המכונה 'פריסטראון' [שובך יונים] וההר הסמוך לו אשר מעל לעמק השילוח. משם נטה הדייק מערבה וירד אל עמק מקור המים הזה, ועלה משם אל מצבת חנן הכהן הגדול והקיף את ההר בו חנה פומפיוס. ומשם נטה צפונה והגיע עד כפר אחד המכונה 'בית אפונים', ואחריו הקיף את מצבת הורדוס ונתחבר לצדו המזרחי של מחנה המפקד שם החל.

תוואי הדייק ברור למדי: ממחנה האשורים הוא נתמשך מזרחה, עבר דרך הקצה המזרחי של העיר החדשה, חצה את נחל קדרון, פנה דרומה במורד הר הזיתים, ונתמשך דרומה לאורך המדרון המערבי שלו. כאן חצה את הסלע המכונה 'פריסטראון' — דומה שזה היה הכינוי שניתן בימי בית שני לעיר הקברים מתקופת הבית הראשון, החצובה באזור כפר השילוח של ימינו.¹² ממצוקי עיר הקברים התמשך הדייק דרומה, ובסמוך לעין רוגל — 'עמק מקור המים הזה' — פנה מערבה, חצה את נחל קדרון ועלה אל מצבת חנן הכהן הגדול. נראה שיש לזהות את מצבת חנן עם קבר מחבוא השליחים המפואר, המשולב כיום בכנסיית המנזר האורתודוקסי של אונופריוס הקדוש

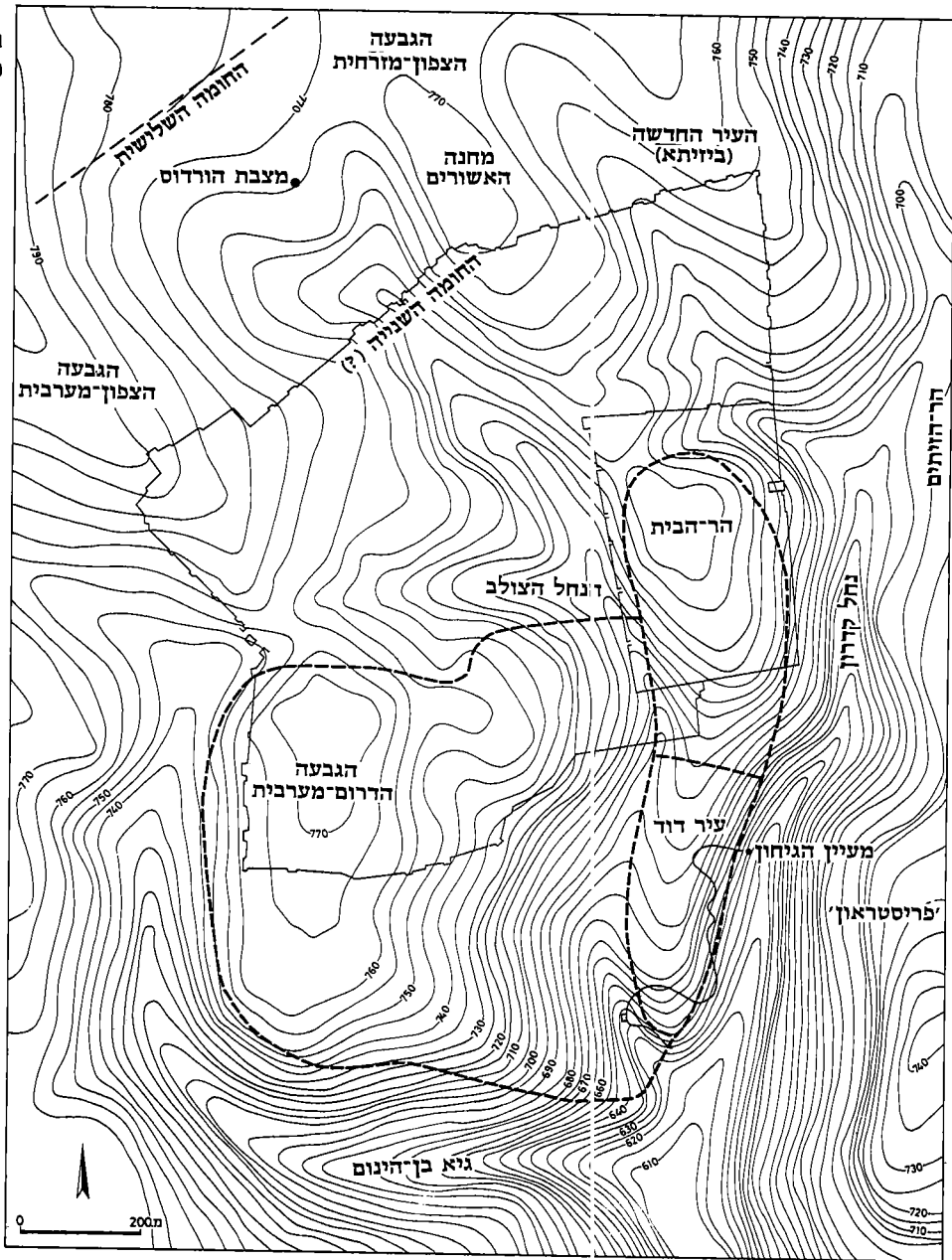
9 שם, 504-507 (מהדורת Loeb, עמ' 356-359).

10 D. Ussishkin, 'The Camp of the Assyrians in Jerusalem', *IEJ*, 29 (1979), pp. 137-142. לטענה שסנחריב הסתפק בהטלת סגר על ירושלים וכלל לא שם עליה מצור, ראה: A. van der Kooij, 'Das assyrische Heer vor den Mauern Jerusalems im Jahr 701 v. Chr.', *ZDPV*, 102 (1986), pp. 93-109.

11 ההצעה המתוקנת לשחזור מקומו של מחנה האשורים הועלתה לראשונה על-ידי ג' ברקאי; ראה: ברקאי (לעיל), הערה 5), עמ' 70.

12 ד' אוטישקין, כפר-השילוח: עיר הקברים מתקופת המלוכה, ירושלים 1986, עמ' 291-292.

נתונים למיקומו של
מחנה האשורים

בחקל-דמא.¹³ מכאן כמדומה נתמשך הדייק לאורך המדרון הדרומי של גיא בן-הינום, ולאחר מכן פנה צפונה ונתמשך ממערב לחומה, לאורך המדרון המערבי של גיא בן-הינום. בית אפונים נמצא לפיכך ממערב או מצפון-מערב לעיר.

7

13 הצעת זיהוי זו העלו לראשונה: C. Warren & C.R. Conder, *The Survey of Western Palestine: Jerusalem, London 1884*, pp. 418-419

בזמנו הציע קונרד שיק לזהות את מצבת הורדוס כמערות קברים מונומנטלית מימי הבית השני הנמצאת ממערב לעיר, בסמוך למלון המלך דוד בן ימינו,¹⁴ והצעתו היתה מקובלת בין החוקרים. זיהוי זה היווה נקודת מוצא להצעתנו דלעיל שלפיה יש לזהות את מקום מחנה האשורים – המוזכר בתיאור קו הדייק – בגבעה הצפון-מערבית, מצפון-מערב לעיר. לאחרונה הציעו אהוד נצר ושרה בן-אריה לזהות את מצבת הורדוס בשרידי מבנה מפואר בן התקופה, ככל הנראה מאזולאום, הנמצא מצפון לשער שכם בן ימינו.¹⁵ הצעת הזיהוי החדשה משכנעת ביותר, והיא תואמת את האזכור הנוסף של מצבת הורדוס בתיאור המצור הרומי על-ידי יוסף בן-מתתיהו,¹⁶ שממנו משתמע שמונומנט זה נמצא מצפון לקו החומה השנייה. לאור המסקנה שמצבת הורדוס ניצבה באזור שער שכם, יש לזהות את מקום מחנה האשורים ממזרח למצבה זו, בגבעה הצפון-מזרחית.

נחזור עתה כשמונה מאות שנה לאחור, לשנת 701 לפנה"ס, שבה פלש צבא אשור בפיקודו של סנחריב לארץ יהודה בימי מלכותו של חזקיהו. סנחריב נטה את מחנהו המרכזי בלכיש, ושלח משם כוח משימה לירושלים בפיקודם של התרתן, רבשקה ורב סריס. מהמקורות הכתובים ברור שנשלח לירושלים כוח צבאי גדול וחזק; לפי המקור המקראי היה זה 'חיל כבד' (מלכים ב יח, יז; ישעיה לו, ב), ואילו כתובת סנחריב מספרת על חזקיהו: 'ואותו כלאתי בתוך ירושלים עיר מלכותו כצפור בכלוב. שפכתי עליו סוללות, ואת היציאה משער עירו עשיתי לו לתועבה'.¹⁷

כוח המשימה האשורי חנה מחוץ לחומות העיר, וסביר להניח שהקים כאן מחנה כפי שנהג צבא אשור לעשות בעת מסעות מלחמה. מחנות כאלה מתוארים בסדרת התבליטים האשורית המתעדת את כיבוש לכיש בידי סנחריב, ובתבליטים אשוריים אחרים. שנים רבות התלבטו החוקרים בשאלה אם יש לקשר בין המחנה שהקים צבא סנחריב בירושלים בשנת 701 לפנה"ס לבין מחנה האשורים בן המאה הראשונה לספירה. בשנים האחרונות נתברר לחלוטין, לאור הנתונים הארכאולוגיים החדשים, שמדובר באותו המקום.

את מקומו של מחנה צבא אשור בירושלים יש לחפש לאור הנתונים שבידינו על תוואי חומת העיר באותה עת. שיקולים טקטיים מחייבים שהמחנה יהיה ממוקם: א. בקירבת המקום שבו תוכננה להיערך ההתקפה המרכזית לפריצת קו החומה; ב. בקירבת העיר, אבל מחוץ לטווח הירי של המגינים; ג. במקום שבו לא יהיה המחנה נמוך מהחומה; ד. במקום רחב ושטוח יחסית, שבו ניתן היה למקם את כוח המשימה ואת יחידות השירות שלו.

ירושלים של ימי חזקיהו היתה מוקפת משלושה עברים גאיות עמוקים: נחל קדרון בצד מזרח וגיא בן-היננוס בצד דרום ובצד מערב. מכיוון שקשה לתקוף את העיר מכיוון גאיות אלו, מסתבר שהמחנה האשורי לא היה ממוקם בהם, מה עוד שהם נמוכים מקו החומה. קשה לשער שהמחנה היה ממוקם על אחת הגבעות מעברם השני של גאיות אלו, שכן הם רחוקים מדי ממקום ההתקפה על החומה.

14 C. Schick, 'Recent Discoveries at the "Nicophorieh"', *PEFQS* (1892), pp. 112-115
 15 E. Netzer & S. Ben-Arieh, 'Remains of an Opus Reticulatum Building in Jerusalem', *IEJ*, 33 (1983), pp. 163-175
 16 מלחמת, ה, 108 (מהדורת Loeb, עמ' 232-233).
 17 תרגום ח' רביב.

בצדה הצפוני של העיר הותווה בוודאי קו החומה לפי הטופוגרפיה, אלא שכאן היו גאיות עמוקים פחות, וקשה להבחין בהם כיום. בשני מקומות חיבר אוכף טופוגרפי, שחצה נחלים אלו, את הגבעות שעליהן הוקמה העיר עם גבעות שמצפון לה. האוכף האחד חיבר בין הגבעה הדרום-מערבית שהיתה כאמור בתחום העיר המבוצרת לבין הגבעה הצפון-מערבית. אוכף זה נמצא בין גיא קטן היורד אל עבר גיא בן-היגום ממערב לבין הנחל הצולב ממזרחו. האוכף השני חיבר בין הר הבית לבין הגבעה הצפון-מזרחית; הוא נמצא בין הנחל הצולב ממערבו לבין גיא קטן היורד אל עבר נחל קדרון ממזרחו.

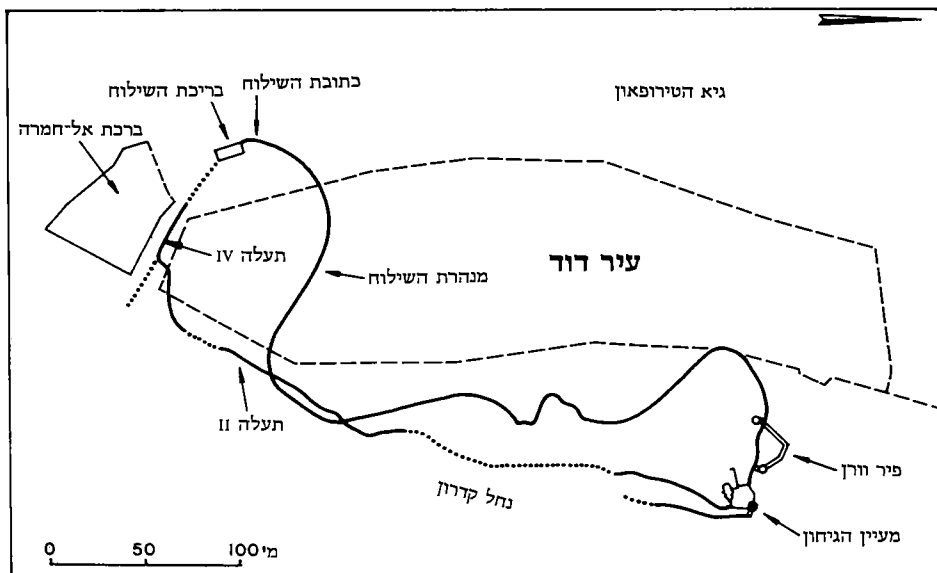
שתי הגבעות שמצפון לעיר, הגבעה הצפון-מערבית והגבעה הצפון-מזרחית, תואמות את דרישות מיקום המחנה האשורי כמפורט לעיל. כפי שראינו מחנה האשורים של תקופת הבית השני היה ממוקם ככל הנראה על הגבעה הצפון-מזרחית, וסביר שכאן היה גם מקום מחנהו של כוח המשימה האשורי בשנת 701 לפנה"ס. מסתבר שהופעת צבא אשור בשערי ירושלים היתה מאורע היסטורי מרשים ביותר שטבע חותם עז על תושבי העיר, ולפיכך המקום שבו הקים צבא זה את מחנהו נקרא מאז 'מחנה האשורים', ושם זה נשמר במשך כשמונה מאות שנה. משבא הצבא הרומי לצור על ירושלים — לאחר כיבוש העיר החדשה, כאשר גודל העיר המוקפת בחומה דמה לגודלה של העיר בימי חזקיהו — בחר טיטוס באותו המקום להקמת המחנה, בוודאי לאור אותם השיקולים שעמדו קודם לכן בפני מפקדיו של כוח המשימה האשורי.

דומה ששיקול נוסף עמד בפני מפקדי צבא אשור כאשר הקימו את המחנה במקום זה, ולא בגבעה הצפון-מערבית, אף שהיא גבוהה ורחבה יותר. בגבעה הצפון-מזרחית ניצב צבא אשור אל מול האקרופוליס המלכותי, אל מול בית המלך והמקדש. היערכות צבא אשור במקום זה איימה ישירות על מרכז השלטון — ארמונו של חזקיהו, ראש המורדים באשור. זה היה המקום המתאים ביותר לנהל משא-ומתן ישיר עם חזקיהו מעמדה של כוח, משא-ומתן שהסתיים הלכה למעשה בכניעתו למרות מלך אשור.

בריכות, תעלות ו'המנהרה החשמונאית'¹⁸

כאשר הגיע לירושלים כוח המשימה האשורי ששלח סנחריב מלכיש, פנו מפקדיו להציג את איומיהם בפני שרי מלך יהודה. במלכים ב יח, יז-יח אנו קוראים: 'ויעלו ויבאו ירושלים ויעלו ויבאו ויעמדו בתעלת הברכה העליונה אשר במסלת שדה כובס. ויקראו אל המלך ויצא אלהם אליקים בן חלקיהו אשר על הבית ושבנה הספר ויואח בן אסף המזכיר. תיאור דומה מופיע במקור המקביל בישעיה לו, ב. אותם מקומות מוזכרים אף בישעיה ז, ג בקשר לימי שלטונו של אחז, אביו של חזקיהו: 'ויאמר ה' אל ישעיהו צא נא לקראת אחז ושאר ישוב בנך אל קצה תעלת הברכה העליונה אל מסלת שדה כובס'.

18 ראה סיכומים כלליים על מערכות מים בירושלים בתקופת המקרא: מ' הקר, 'הספקת מים בירושלים בימי קדם', ספר ירושלים, א, עורך מ' אביריונה, ירושלים-תל-אביב תשט"ז, עמ' 191-218; א' דה-גרנט, 'מפעלי המים בירושלים בימי בית ראשון', ירושלים בימי בית ראשון (לעיל, הערה 3), עמ' 124-134. J. Simons, *Jerusalem*; R. Wenning & E. in the *Old Testament: Researches and Studies*, Leiden 1952, pp. 157-194. Zenger, 'Die verschiedenen Systeme der Wassernutzung im südlichen Jerusalem und die Bezugnahme darauf in biblischen Texten', *Ugarit Forschungen*, 14 (1983), pp. 279-294.

עיר דוד ומפעלי המים

זיהוי מקומו של המחנה האשורי מאפשר לנו לקבוע בקירוב את מקומם של תעלת הבריכה העליונה ושל מסילת שדה כובס. סביר להניח שכאשר בא רבשקה להציג את דבר מלך אשור הוא ניצב בחזית מחנהו, אל מול החומה ובטווח שמיעה של הניצבים בראשה, במקום שנחיתותו הטופוגרפית ביחס לחומה היתה מינימלית. מקום זה היה כמדומה האוכף שבין הר הבית לבין הגבעה הצפון-מזרחית או שולי הגבעה הצפון-מזרחית הגובלים באוכף. המקום נמצא בתוך מתחם הר הבית של ימינו, לא הרחק מפינתו הצפון-מערבית של המתחם, אבל האוכף מכוסה כיום כליל ואי-אפשר להבחין בו.

מסילת שדה כובס מזהה בדרך-כלל על-ידי החוקרים עם 'מצבת הקבר הקרויה כובס' (Toš Γναφέως Προσγορευόμενον Μνήμα) המוזכרת בתיאור החומה השלישית בספרו של יוסף בן-מתתיהו.¹⁹ מצבה זו נמצאה לא הרחק ממקום חיבורה של החומה השלישית עם החומה השנייה, בסמוך לנחל קדרון, דהיינו באותו-האזור שבו יש לזהות את מקומה של מסילת שדה כובס.

לסיכום, ניתן להניח שתעלה — אולי אמה — שהוליכה מים אל בריכת אגירה, הבריכה העליונה, עברה בסמוך לקצה הצפון-מזרחי של העיר המורחבת בשלהי המאה השמינית לפנה"ס. מסתבר שהבריכה העליונה והתעלה המתחברת אליה היו חלק ממפעל או ממפעלי מים מסועפים יותר שהיו בירושלים באותה עת. יש להניח שמפעלים אלו ניוונו מאיסוף מי הגשמים, בדומה לבריכות מים בנות תקופות מאוחרות יותר כבריכת ממילא ובריכת חזקיהו. מאחר שאיסוף מי הגשמים כרוך בזרימתם בכוח הכבידה, ומאחר שחלקיה הצפוניים של העיר והגבעות שמצפון לה גבוהים באופן כללי מחלקיה הדרומיים יותר, ניתן לקבוע שתחילתם של מפעלי מים אלו בצד הצפוני של העיר או בסביבה הקרובה שמצפון ומצפון-מערב לה ומשם הוזרמו המים לכיוון צדה הדרומי.

המקורות המקראיים מספקים נתונים נוספים על מערכות מים אלו. כך מספר הנביא ישעיהו על ההכנות למצור האשורי: 'ואת בקיעי עיר דוד ראתם כי רבו ותקבצו את מי הברכה התחתונה. ואת

כתי ירושלם ספרתם ותתצו הבתים לבצר החומה. ומקוה עשיתם בין החמתים למי הברכה הישנה... (ישעיה כב, ט-יא). אנו למדים ממקור זה שבנוסף לבריכה העליונה היתה בירושלים הבריכה התחתונה, ומקומה באזור עיר דוד, בדרום העיר. הקשר בין שמותיהן של הבריכות רומז ששתיהן היו מחוברות ביניהן והמים יכלו לזרום מן הבריכה הגבוהה אל הנמוכה יותר כמפורט לעיל. כמו כן מוזכרים כאן הבריכה הישנה — אולי זו בריכה נוספת ואולי זה כינוי אחר לבריכה התחתונה — ומקווה בין החומות. הדעה המקובלת היא שמקווה זה הוא בריכה שהיתה קיימת בתקופת המלוכה (כאשר תעלה II היתה בשימוש — ראה בהמשך) במקומה של ברכת אל-חמרה של ימינו. ברכת אל-חמרה נמצאת בקצה התחתון של גיא הטירופאון, סמוך לקצה הדרומי של עיר דוד, מקום שנמצא בשלהי המאה השמינית לפנה"ס בין חומת עיר דוד ובין החומה הסוגרת מדרום על הגבעה הדרום-מערבית.

למערכות המים שתוארו לעיל מכוון לדעתנו המסופר במלכים ב כ, כ-כא: ויתר דברי חזקיהו וכל גבורתו ואשר עשה את הברכה ואת התעלה ויבא את המים העירה הלוא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי יהודה. וישכב חזקיהו עם אבתיו... ממקור זה אנו למדים שחזקיהו הרחיב ופיתח את מפעלי המים הללו ושעבודות אלו אפשרו העברת מים מחוץ לעיר אל תוכה. לעניין זה רומזת בוודאי המסורת בספר בן-סירא אשר צוטטה בראשית המאמר.

בירושלים שפע מערכות מים בנות תקופות שונות, שבחלק מהן חזרו והשתמשו עד לעת האחרונה. מטבע הנתונים קשה מאוד לקבוע מתי נוסדו מפעלי המים הללו וכיצד נתפתחו במרוצת הדורות. ייתכן בהחלט שחלק ממערכות אלו נוסדו כבר בתקופת הבית הראשון ושהיה להן קשר למפעלי המים הנדונים כאן, אבל אין בידינו די נתונים לקבוע דבר ברור בעניין זה.²⁰

מכל מפעלי המים הללו ברצוננו להתייחס כאן בקצרה לאחד שזכה לאחרונה לתשומת-לב רבה — אמת המים המכונה 'תעלת המים החשמונאית'. מפעל מים זה נבדק לראשונה במאה הי"ט בידי קלוד קונדר וצ'רלס וורן.²¹ לפני שנים מועטות נתאפשרה הגישה אל האמה בעקבות חפירות שערך משרד הדתות לאורך החומה המערבית של הר הבית, ומפעל המים — או ליתר דיוק קטע ממנו שאורכו כ-80 מ' — נחקר מחדש בידי דן בהט.²² המדובר בתעלת מים חצובה בסלע שכיוונה מצפון לדרום והיא מתמשכת בסמוך לפינה הצפון-מערבית של הר הבית. לפי וורן נתמשך חלקה העליון של התעלה לכיוון שער שכם של ימינו, ושם התנקזו אליה המים, אלא שקטע זה של התעלה סתום כיום. בקצה הדרומי שלה פונה התעלה לכיוון מזרח, אל עבר הר הבית, אך כאן היא נקטעת על-ידי החומה המערבית של הר הבית שבנה הורדוס.

העובדה שהתעלה בוטלה עקב בנייה של קיר מונומנטלי מימי הורדוס היא הנתון הכרונולוגי הישיר היחיד לקביעת זמנה של התעלה, ואנו למדים ממנה שמפעל מים זה נבנה ושימש במועד כלשהו שקדם לימי הורדוס. לדעת בהט הוא נבנה כאשר היתה בירושלים בירת מלכי בית חשמונאי, ולכן כינה את התעלה 'תעלת המים החשמונאית'. כינוי זה אינו מתאים — וחבל שניתן — שכן משתמע ממנו שתארוך המנהרה לתקופה החשמונאית מוסכם ומבוסס, אך הוא איננו אלא השערה

20 ראה לאחרונה: ד' בהט, 'תעלת הבריכה העליונה ומקומה', ארץ-ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 253-255.
 21 וורן וקונדר (לעיל, הערה 13), עמ' 263-264.
 22 ד' בהט, 'תעלת המים החשמונאית ליד הר הבית', אריאל, 57-58 (1988), עמ' 2-15. וראה לאחרונה: הנ"ל, מנהרות הכותל המערבי, קדמוניות כו (תשנ"ג), עמ' 45-46.

תעלת המים המכונה
'המנהרה החשמונאית'

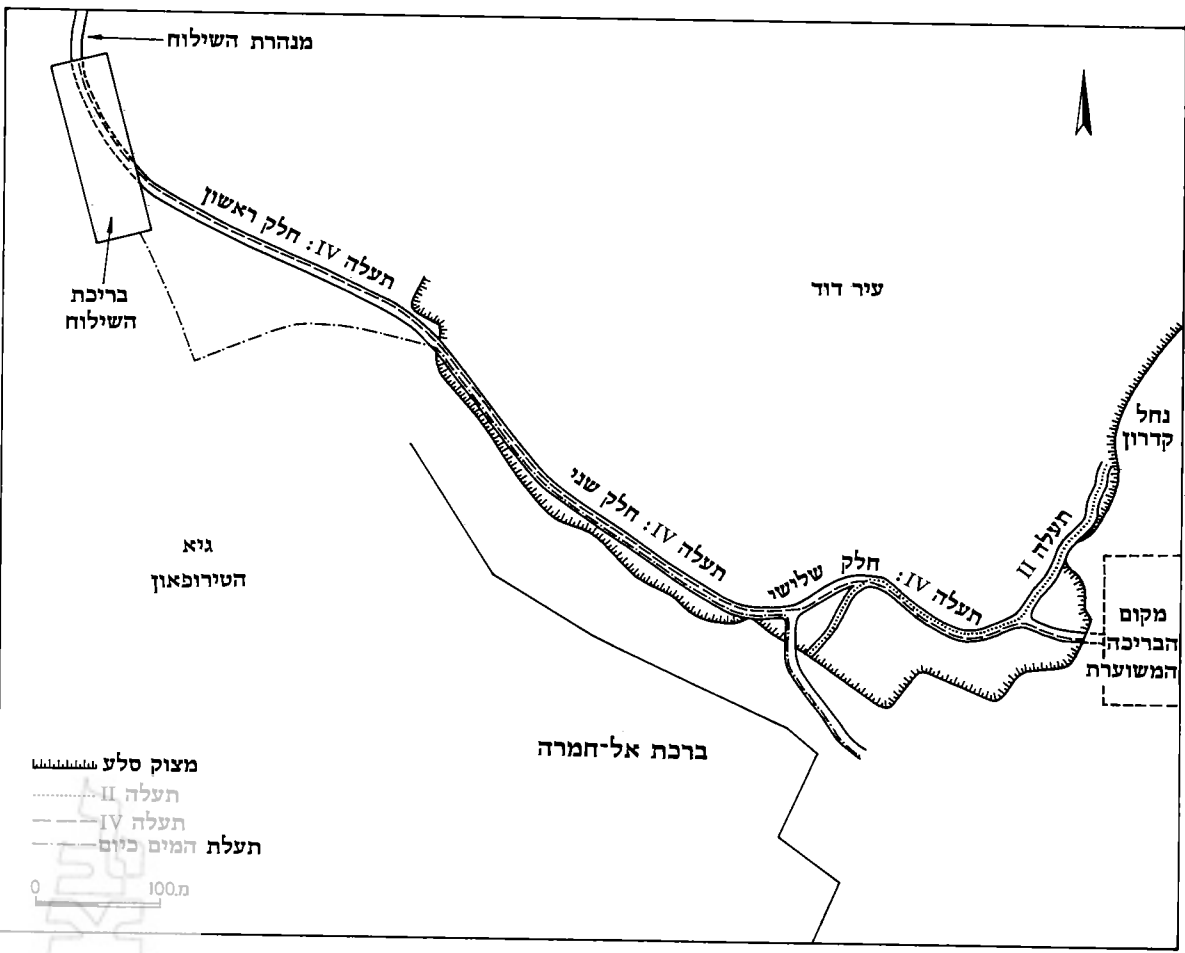
בעלמא. לדעתנו יש לשקול את האפשרות — שהעלה לראשונה זאב משל²³ — שאמה זו היא — חלק ממפעלי המים של תקופת הבית הראשון אשר נדונו במפורט לעיל.

מנהרת השילוח

מנהרת השילוח (המכונה אף 'נקבת השילוח' או 'נקבת חזקיה') היא מערכת המים המפורסמת ביותר בירושלים של תקופת המקרא. מנהרה זו החצובה בסלע מתמשכת במסלול מתעקל ממעין הגיחון, הנובע במדרון המזרחי של גבעת עיר דוד, ועד לבריכה המכונה כיום 'בריכת השילוח', הנמצאת בשולי גיא הטירופאון, בסמוך לקצה הדרום-מערבי של גבעה זו.²⁴ למן המאה הי"ט מושרשת בין החוקרים התפיסה הבסיסית שהמנהרה נחצבה בימי חזקיהו כחלק מן ההכנות לקראת העימות הצבאי עם סנחריב מלך אשור. תפיסה זו הסתמכה על הכתוב במלכים ב, כ, כ ובישעיה כב, ט-יא שצוטטו לעיל, ועל שני מקורות מקראיים נוספים. בדברי הימים ב לב, ל, בסיכום תקופת מלכותו של חזקיהו, מסופר: 'והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם [קרי: וישָׁרם] למטה מערבה לעיר דוד ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו'. מקור זה מספר על סתימת מוצא מעיין הגיחון ועל הטיית המים למקום אחר. הכתוב משתמש במונח 'מוצא' המופיע באותו המובן בכתובת השילוח (ראה להלן). הביטוי 'מערבה' מתייחס כנראה להטיית

23 כהט, אריאל (לעיל, הערה 22), עמ' 12.

24 על 'מנהרת השילוח' ראה סיכומיהם של דה-גרוט, הקר וסימונס (לעיל, הערה 18).

מערכות המים בקצה הדרומי של עיר דוד

המים אל מתחת לצדה המערבי של שלוחת עיר דוד. דומה אפוא שכוונת הכתוב למנהרת השילוח אשר חציבתה מיוחסת לתקופת מלכות חזקיהו. יש להתייחס אל מקור זה בהסתייגות, שכן ספר דברי הימים נכתב מאות שנים מאוחר יותר; ייתכן שמחבר הספר הושפע מכך שחזקיהו נחרת בזכרון ההיסטורי של העם כמלך שהקים מפעלי מים בירושלים ו'הביא את המים העירה'. הפסוקים הבאים מדברי הימים ב לב, ב-ה מתייחסים ישירות לאיום הצבאי האשורי: 'וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלים. ויועץ עם שריו וגבריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרהו. ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ לאמר למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים. ויתחזק ויבן את כל החומה הפרוצה...'. לאור התפיסה העקרונית דלעיל, רואים החוקרים את המנהרה כמפעל מים שתכליתו הבאת מימי הגיחון מן המעיין שהיה מחוץ לתומת העיר — במקום שלא היתה אפשרות גישה אליו מתוך העיר בעת מצור — אל מקום הנמצא בתחום העיר המוקפת בחומה. ומאחר שמוסכם על החוקרים שהמנהרה החצובה בסלע נסתיימה בבריכת השילוח בת ימינו, ברור שבריכה זו חייבת היתה להימצא בתחום שהיה מוקף בחומה בסוף המאה השמינית לפנה"ס.

בטרם נערכו חפירות רחבות היקף בגבעה הדרום-מערבית היו חוקרים שסברו כי ירושלים של

תקופת המלוכה כללה את עיר דוד ואת הר הבית בלבד. התומכים בדעה זו — שכונתה 'התפיסה המינימליסטית' — התקשו לכלול בתחום העיר המוגנת בחומה את בריכת השילוח הממוקמת בגיא הטיירופאון, בשולי המדרון ומחוץ לעיר דוד (ואת הבריכה הסמוכה לה אשר היתה באותה עת, על-פי ההשערה, במקומה של ברכת אל-חמרה בת ימינו). לאחרונה נמצא פתרון לבעיה זו משנתברר בוודאות שהגבעה הדרום-מערבית נכללה בתחום העיר למן המאה השמינית: אין ספק שקו החומה החדש שנתמשך עתה בצדה הדרומי של העיר המורחבת תחם בתוכו אף את בריכת השילוח.²⁵ משנפתרה בעיה זו נתחזקה בין החוקרים הדעה המקובלת לגבי תפקידה של מנהרת השילוח; אולם לדעתנו, כמפורט להלן, יש לפרש את הנתונים בצורה אחרת.

סוגיית המפתח להבנת תפקידה של מנהרת השילוח ולשחזור תולדותיה היא כמדומה סוגיית האורך הכולל של המנהרה המקורית.²⁶ מאז נחקרה המנהרה לראשונה בידי אדוארד רובינסון ועלי סמית בשנת 1838 נשתרשה הדעה שהמנהרה המקורית נסתיימה בקצה הצפוני של בריכת השילוח בת ימינו ושהבריכה של היום מצויה במקומה של הבריכה המקורית שנבנתה כאשר נחצבה המנהרה. דעה זו נתחזקה בעקבות החפירות שערכו באזור הבריכה הרמן גותה בשנת 1881 ופרדריק ג'ונס בליס בין השנים 1894-1897.²⁷ חפירות אלו חשפו שרידים של בריכה גדולה מן התקופה הרומית ושרידי חציבות קדומים לבריכה הרומית אשר יוחסו על-ידי גותה לימי חזקיהו. בשנת 1880 נתגלתה בתוך המנהרה, במרחק קצר מהבריכה, כתובת השילוח — תגלית שחזקה את הדעה שהמנהרה המקורית נסתיימה במקום זה.

וורן היה הראשון שמדד, בשנת 1866, את אורך המנהרה. בין השנים 1909-1911 ניקתה משלחת פארקר את המנהרה, ואז נחקרה ונמדדה מחדש בידי היו וינסאן.²⁸ עד עצם היום הזה מתקרו של וינסאן הוא המחקר החשוב והשלם ביותר של מערכת מים זו, ואורך המנהרה כפי שנמדד על-ידי — 533.10 מ' — נתקבל מאז בין החוקרים כאורכה המקורי של המנהרה.

בין השנים 1923-1924 חפר ריימונד וייל את הקצה הדרומי של עיר דוד, וחשף את שרידיה של מערכת מים נוספת המשמשת עדיין בימינו להעברת מימי הגיחון, ואף היא נוגעת לענייננו.²⁹ אמה זו — אשר כונתה 'תעלה IV' בידי וייל, 'תעלה VIII bis' בידי סימונס, 'תעלה V' בידי מרדכי הקר ו'תעלת העודפים' בידי יגאל שילה — מוציאה את המים מבריכת השילוח של ימינו ומובילה אותם לאורך הקצה הדרומי של עיר דוד אל נחל קדרון.

לתעלה IV שלושה חלקים: חלקה הראשון שתחילתו בבריכת השילוח לא נחקר ואופיו ומהלכו המדויק אינם ידועים. חלקה השני, האמצעי, הוא כיום תעלה פתוחה חצובה בסלע, המתמשכת מתחת למצוק בקצה הדרומי של עיר דוד. צורת המצוק 'התלוי' מעל לתעלה החצובה מלמדת בבירור, כפי שהציעה קתלין קניון,³⁰ שהיתה כאן מנהרה חצובה בסלע שנהרסה בפעולות חציבה

25 ג' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 60.

26 ראה מחקרי המפורט בעניין זה: D. Ussishkin, 'The Original Length of the Siloam Tunnel in Jerusalem', *Levant*, 8 (1976), pp. 82-95

27 H. Guthe, 'Ausgrabungen bei Jerusalem', *ZDPV*, 5 (1882), 52 ff.; F.J. Bliss & A.C. Dickie, *Excavations at Jerusalem 1894-1897*, London 1898, pp. 132 ff.

28 H.V. (=H. Vincent), *Underground Jerusalem: Discoveries on the Hill of Ophel (1909-11)*, London 1911

29 R. Weill, *La cité de David*, II, *Campagne de 1923-1924*, Paris 1947, pp. 57 ff.

30 K.M. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London-Tonbridge 1974, p. 159

מאוחרות. חלקה השלישי של תעלה IV הוא מנהרה חצובה המסתיימת במצוק שבמורד המזרחי של עיר דוד הפונה אל עבר נחל קדרון.

לחציבת חלקה השלישי של תעלה IV נוצל חלקה האחרון של מערכת מים קדומה יותר, אשר כונתה 'תעלה II' בידי וייל, 'גלריה II' בידי וינסאן, 'תעלה ג' בידי הקר ותעלת השילוח' בידי שילה. אמה זו, שהיתה ביסודה תעלה בנויה, התמשכה ממעיין הגיחון דרומה, בשולי האפיק של נחל קדרון ובתחתית המדרון המזרחי של עיר דוד. בסמוך לקצה הדרומי של עיר דוד פנתה התעלה לכיוון מערב, וחלקה האחרון נחצב כמנהרה בסלע. קצה המנהרה פנה אל עבר ברכת אל-חמרה, שבה נאגרו בוודאי המים שהובלו בתעלה II.

מערכת המים של תעלה II הוצאה מכלל שימוש כאשר נחצבה מערכת המים של מנהרת השילוח. המנהרה שבקצה תעלה II נחצבה כאשר תחתיתה משופעת ממזרח למערב, ובוניה של תעלה IV ניצלו את המנהרה כדי להעביר דרכה את חלקה השלישי של האמה החדשה. תחתית המנהרה הועמקה, וכיוון השיפוע התהפך, כך שהמים יכלו לזרום עתה ממערב למזרח.

תעלה IV נועדה להעביר מים מבריכת השילוח בת ימינו אל נחל קדרון. הקצה החיצוני, המזרחי, של מערכת מים זו הרוס כיום. מהקצה המזרחי של המנהרה החצובה המהווה את חלקה השלישי של תעלה IV ניתן לעקוב אחרי המשך התעלה החצובה בסלע כדי 2' לערך. סביר להניח שהיא הסתיימה בבריכה שנבנתה בתוך אפיק הקדרון ובה נאגרו המים שזרמו בתעלה זו. במקום שבו מסתיימת המנהרה החצובה של תעלה IV נערכו חפירות בידי בליס, וייל ושילה,³¹ ולא נמצאו שרידים של בריכה שכזו. לעומת זאת, שרידים של בריכה גדולה מתקופת הבית השני נחשפו בידי דוד אדן (בייביץ) במרחק של כמה עשרות מטרים מצפון-מזרח לקצה התעלה החצובה.³² מכאן שהבריכה המשוערת שבקצה תעלה IV נבנתה מעט מזרחה לשטח שנחפר, או שהבריכה שחפר אדן (בייביץ) נבנתה במקומה של בריכה קדומה יותר אשר היתה ממוקמת אולי בקצה תעלה IV. חשוב להדגיש שהקצה של תעלה IV שנשתמר ומקום הבריכה שנבנתה כמשוער בקצה מערכת המים הזו נמצאים בכירור באזור שהיה מחוץ לעיר דוד, מחוץ לעיר המתוחמת בחומה.

הן וייל והן החוקרים האחרים שעסקו בנושא התייחסו אל מנהרת השילוח ואל תעלה IV כאל שתי מערכות מים נפרדות המשלימות זו את זו. לדעת וייל תעלה IV מאוחרת ממנהרת השילוח ונועדה להעביר מים להשקאה באזור נחל קדרון כפי שהיה הדבר כאשר תעלה II עדיין תפקדה.³³ מבין החוקרים האחרים יש להדגיש את עמדתו של וינסאן שבשנת 1954 פרסם ספר מקיף על ירושלים שבו הציג את הנתונים על המנהרה מבלי לקשר אותם עם השרידים שחשף וייל.³⁴ לאחרונה קנתה לה מקום הדעה שתעלה IV היא תעלת עודפים אשר נועדה להזרים לנחל קדרון את

31 בליס ודיקי (לעיל, הערה 27), עמ' 106-116, לוח XIII; וייל (לעיל, הערה 29), עמ' 67-69, לוחות VI-V.

A. de Groot, "שילה", חפירות עיר דוד א', קדם, 19 (תשמ"ד), עמ' ד-ה. A. de Groot & D. Ariel (eds.), *Excavations et the City of David 1978-1985*, III, *Qedem* 33 (1992), pp. 1-29

32 D. Adan (Bayewitz), "The 'Fountain of Siloam' and 'Solomon's Pool' in First-Century C.E. Jerusalem", *IEJ*, 29 (1979), pp. 92-100

33 וייל (לעיל, הערה 29), עמ' 70-71.

34 L.H. Vincent & A.M. Steve, *Jérusalem de l'ancien testament: recherches d'archéologie et d'histoire*, I, Paris 1954, pp. 269-284, pls. XXI, LXII-LXVII

עמוד ממול: המצוק
 בקצה הרומי של עיר
 יוד והמנהרה (תעלה
 II) אשר נהרסה
 מפעולות חציבה

עודפי המים שנצטברו בכריכת השילוח.³⁵ דעה זו מבוססת על אופיו של מעיין הגיחון שנביעת מימיו רבה, וחייב להיות מוצא שיאפשר את זרימתם.

לדעתנו, הנתונים הארכאולוגיים מורים בכיורור שתעלה IV ומנהרת השילוח הם שני חלקים אינטגרליים של מערכת מים אחת שהוקמה באותה עת ולפי תכנון אחיד וחלקה האחרון נפגע בפעולות חציבה בתקופות מאוחרות. במלים אחרות, תעלה IV היא חלקה התחתון של מנהרת השילוח, אמת מים שתחילתה במעיין הגיחון וסופה בכריכה המשוערת בנחל קדרון. דומה שהנתונים הנמצאים בידינו מחזקים מסקנה זו.

תעלה IV היתה כנראה מנהרה חצובה בסלע הדומה באופיה למנהרת השילוח. בחלקה השלישי של תעלה IV נשתמרה המנהרה היטב. בחלקה השני של אמה זו הרוסה דופן הסלע של המנהרה, אבל כפי שציינו לעיל ברור לעין שנחצבה כאן מנהרה. סביר להניח שאף חלקה הראשון של תעלה IV, שלא נחקר, היה במקורו מנהרה חצובה בסלע. השיפוע שבתחתית תעלה IV תואם את השיפוע של תחתיתה של מנהרת השילוח, והא ראייה שהמים זורמים כיום מן המנהרה אל תעלה IV. מדידת השיפועים העלתה נתון מעניין: השיפוע של מנהרת השילוח הוא קטן ביותר – בממוצע כ-4 מ"מ למטר אחד; בקצה החיצוני של מערכת המים השיפוע גדל, ובחלקה השלישי של תעלה IV הוא כמדומה 2.5 ס"מ למטר אחד.³⁶ מצב דומה קיים גם בתעלה II, תעלת השילוח: על-פי חישוביו של וייל השיפוע לאורך רובה של תעלה II הוא כ-4-5 מ"מ למטר אחד, ואילו בחלקה האחרון של האמה השיפוע גדל כדי 3-5 ס"מ למטר אחד.³⁷

כריכת השילוח בת ימינו גם היא מחזקת את מסקנתנו. לו אכן היתה זו בריכה שנועדה לאגור את המים הזורמים במנהרה, ולו אכן נועדה תעלה IV לנקז את עודפי המים שנאספו בכריכה, היינו מצפים שתחתית הבריכה תהיה עמוקה מתחתית המנהרה, כך שניתן יהיה לאגור בה כמויות מים גדולות, ושתעלת העודפים תותאם למפלס תחתיתה (העמוקה יותר) של בריכת האגירה. לעומת זאת, תחתיתה החצובה בסלע של בריכת השילוח נמצאת במפלס אחד עם תחתית מנהרת השילוח ועם תחתית תעלה IV. דומה לפיכך שבריכה זו נוצרה עקב הרס המנהרה החצובה אשר עברה במקום זה: משנהרס חלקה התחתון של המנהרה הפך הקטע הפנימי ביותר שנהרס לבריכה קטנה, וזו קלטת את המים שזרמו בחלקה העליון, הגבוה יותר, של המנהרה אשר נשתמר בשלמותו. מן הראוי לשקול כאן אפשרות נוספת. תעלה II, הקדומה יותר, נסתיימה בכרכת אל-חמרה, ולאור הטופוגרפיה ברור שבריכה זו נכללה בתחום העיר שהיתה מוקפת חומה בשלהי המאה השמינית לפנה"ס. האם אפשרי שתעלה משנית אשר איננה מוכרת כיום הזרימה מים מכיוון בריכת השילוח ותעלה IV אל בריכה זו? אם כן, מי הגיחון הזורמו כמובן אל מאגר מים בתחום העיר בעוד תעלה IV הזרימה את עודפי המים אל בריכה אחרת שנמצאה באפיק הקדרון. לדעתנו פתרון זה אפשרי אבל סבירותו נמוכה, שהרי אילו התכוונו בוני המנהרה להזרים את המים אל בריכה שנמצאה במקומה של כרכת אל-חמרה היו בונים מוצא לעודפי המים בקצה התחתון, החיצוני, של בריכה זו ולא תעלת עודפים המתמשכת למן האמה המרכזית. יתרה מזאת, אם אכן היתה הכוונה

35 ראה: "שילה", מפעלי מים תת-קרקעיים בתקופת הברזל, האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם, עורכים ח' כצנשטיין ואחרים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 242; דה-גרונט (לעיל, הערה 18), עמ' 133.

36 אוסישקין (לעיל, הערה 26), עמ' 87.

37 וייל (לעיל, הערה 29), עמ' 73-77.

להזרים את מימי הגיחון לבריכה זו לא היה צריך כלל לחצוב את מנהרת השילוח, שהרי תעלה II כבר הוליכה את המים לכאן בטרם נחצבה המנהרה.

לדעתנו נפגע חלקה האחרון של מערכת המים — דהיינו תעלה IV — בפעולות חציבה שנעשו בתקופה הרומית המאוחרת, במאות השנייה-השלישית לספירה, כמפורט להלן. כתוצאה מחציבות אלו נהרס במידה רבה חלקה האחרון של המנהרה החצובה, וכך נבנתה בריכה במקום המוצא החדש שנוצר בקצה המנהרה החצובה שנשתמרה — היא בריכת השילוח של ימינו.

פעולות חציבה רחבות היקף נעשו בקצה הדרומי של עיר דוד והובחנו בחפירותיו של וייל.³⁸ וייל, ובעקבותיו קניון,³⁹ ייחסו אותן לתקופת איליה קפיטולינה, ואילו שילה גרס בעקבות החפירות המחדשות בעיר דוד 'שלפחות חלק ממחצבה זו שימש כבר קודם לתקופה ההלניסטית'.⁴⁰ מסקנתם של וייל ושל קניון מתקבלת על הדעת: בתקופת איליה קפיטולינה נערכו פעולות בנייה נרחבות בירושלים; אזור זה נמצא באותה עת מחוץ לתחום העיר המוקפת בחומה וכך הפך לאזור מחצבות גדולות מתקופה זו נמצאות אף במצוקי הסלע של נחל קדרון, שם נפגעה קשה בעטיין עיר הקברים מימי הבית הראשון, ובמצוקי הסלע של גיא בן-הינום, באזור חקל-דמא, שם נפגע שדה הקברים מתקופת הבית השני.⁴¹ מחצבת אבני הבניין בעיר דוד השתרעה כמדומה גם בשולי הגבעה וגרמה להרס במערכת המים שעברה שם. נראה שמיקום המחצבות הללו מצביע על השינוי המדיני, התרבותי והדתי העמוק שחל בירושלים בין תקופת הבית השני לבין תקופת איליה קפיטולינה, שהרי שלושת אזורי החציבה נמצאים באתרים בעלי זיקה עמוקה לתולדותיה של ירושלים כעיר יהודית, ואתרים אלה הפכו עתה למחצבות.

הנתונים ההיסטוריים על תולדות האזור בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית תואמים את המסקנות דלעיל. בתקופת הבית השני מוזכר השילוח בשלושה מקורות שונים ושלושתם מתייחסים כמדומה לבריכה שהיתה ממוקמת באפיק הקדרון, בקצה תעלה IV. אין לדעת אם היתה זו הבריכה המקורית מן המאה השמינית לפנה"ס או בריכה שנבנתה באותו מקום בתקופה מאוחרת יותר.

יוסף בן-מתתיהו מזכיר מספר פעמים את מעיין השילוח בתיאור המצור הרומי על ירושלים.⁴² הוא מגדיר את השילוח 'מעיין' (Πηγή) — רמז לכך שמנהרת השילוח והקשר שבין השילוח לבין מעיין הגיחון כבר נשכחו באותה עת. בתארו את חומות ירושלים מדגיש יוסף בן-מתתיהו שהחומה עברה 'מעל למעיין השילוח' (ὑπὲρ τῆν Σιλωὰν ἐπιστρέφον πηγῆν),⁴³ לשון אחרת שהמעיין היה מחוץ לתחום העיר המוגנת בחומה. דבר זה מסתבר אף מנאומו אל הנצורים שבו הוא מצהיר כבירור שהם אינם יכולים להגיע אל מעיין השילוח, בעוד הרומאים הצרים על העיר יכולים להשתמש במים.⁴⁴ דברי יוסף בן-מתתיהו הביכו את החוקרים אשר יצאו מן ההנחה שמעיין

38 וייל (שם); וראה כרך א של ספרו, *Campagne de 1913-1914*, פריס 1920.

39 קניון (לעיל, הערה 30), עמ' 31-32, 263-264.

40 ראה: שילה (לעיל, הערה 31), עמ' ז; ראה גם: הנ"ל, קדמוניות, יב (תשל"ט), עמ' 16; הנ"ל, שם, יג (תש"ם).

עמ' 57-58; מ' בן-דב, קדמוניות, יב (תשל"ט), עמ' 93.

41 ראה: אוסישקין (לעיל, הערה 12), עמ' 297-293.

42 מלחמת, ה, 140, 145, 252, 410 (מהדורת Loeb, עמ' 240-243, 278-279, 328-329).

43 שם, 145 (מהדורת Loeb, עמ' 242-243).

44 שם, 410 (מהדורת Loeb, עמ' 328-329).

הקצה המזרחי של
מנהרת השילוח (תעלה
IV החצובה בתוך
תעלה II)

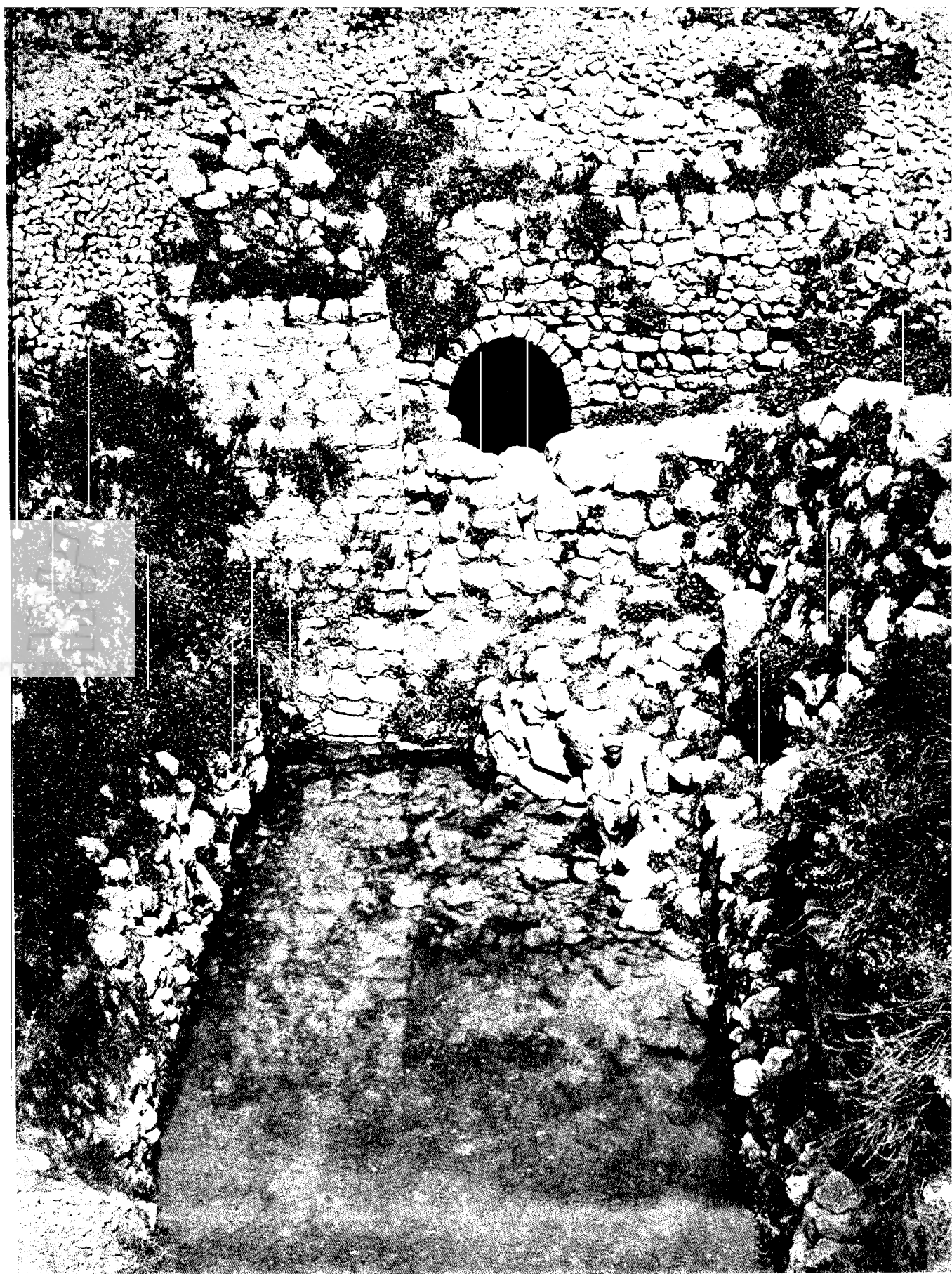
השילוח הנזכר על-ידו הוא בריכת השילוח של ימינו, מקום שנמצא בתחום העיר בימי הבית השני. כך למשל כותב סימונס:

בעיה שאיננה ניתנת לפתרון מתעוררת מפרט אחד בתיאור מהלך החומה בקטע זה על-ידי יוספוס ... אנחנו מצפים שתיאורו יכלול את הבריכה בתוך תחום העיר. לעומת זאת, הוא מצהיר במפורש שקו החומה ... עבר 'מעל למעיין השילוח', דהיינו מעל למוצא מנהרת חזקיהו ... ככל שעניין הוצאת בריכת השילוח מתחום העיר אינו מתקבל על הדעת, הרי חוקרים הרבה ... אימצו את דברי יוספוס בנקודה זו ... לאחר חפירותיו של בליס [באזור בריכת השילוח] הופכת הצהרת יוספוס להיות עוד פחות מתקבלת על הדעת, ואין פתרון לסתירה הברורה שבינה לבין העדות הארכאולוגית ... מכל מקום ... יש להיזהר מלחרוץ משפט כנגד יוספוס בעניין שהיה מוכר לו היטב ושבו לא היתה לו טיבה כלשהי לסטות מהאמת.⁴⁵

19

תיאורו של יוסף בן-מתתיהו תואם כמובן את ההצעה שמוצא הנקבה היה בקצה תעלה IV, מקום שהיה מחוץ לתוואי החומה של ימי הבית השני. בימי הבית השני שימשו מים שנלקחו מהשילוח לצורכי הפולחן בבית-המקדש, וידוע במיוחד

45 סימונס (לעיל, הערה 18), עמ' 109-111.

בעמוד ממול: בריכת השילוח בתצלום של פטר ברגהיים משנת 1870

טקס שמחת בית השואבה. מנקודת מבטנו חשוב להדגיש שהמים נלקחו ממקור מים שהיה מחוץ לתחום החומה והובאו אל תוך העיר דרך שער בחומה שכונה משום כך 'שער המים'. כך מסופר על ניסוך המים: 'ניסוך המים כיצד? צלוחית של זהב מחזקת שלושת לוגים היה ממלא מן השילוח, הגיעו לשער המים — תקעו והריעו ותקעו'.⁴⁶

כברית החדשה מסופר על הנס שחולל ישוע בבריכת השילוח: אדם עיוור מלידה רחץ לפי הנחיותיו במימי הבריכה ומאור עיניו שב אליו.⁴⁷ במקור זה אין נתונים כלשהם לגבי מקומה המדויק של הבריכה (וראה להלן).

כאמור לעיל, בתקופת איליה קפיטולינה נהרס חלקה האחרון של המנהרה, והמים נבעו מעתה במקום שבו מצויה בריכת השילוח בימינו. באותו מקום נבנתה בריכה חדשה, והיא מוזכרת לראשונה בשנת 333 על-ידי הנוסע מבורדו.⁴⁸ הוא מתאר בריכה מרובעת וסטווים בכל צדדיה (quadriporticum) ובריכה גדולה נוספת בסמוך, ככל הנראה ברכת אל-חמרה של ימינו. שרידי הבריכה הרומית שתואר הנוסע מבורדו נחשפו כמדומה בחפירות של גותה ובליס.⁴⁹

לבסוף נציין את פעולותיה של הקיסרית הביזנטית אודוקיה. היא חיתה בסוף ימיה בירושלים ונפטרה שם בשנת 460 לערך. בליס חפר את שרידיה של כנסייה ביזנטית שנבנתה באזור בריכת השילוח של היום וייחס את בנייתה לאודוקיה. דומה שהיא בנתה את הכנסייה במקום זה לאור ההנחה שזו הבריכה שבה ביצע ישוע את הנס עם האדם העיוור. הבריכה והכנסייה מוזכרות על-ידי אנטונינוס (Antoninus Martyr) שביקר בירושלים בשנים 560-570 לערך.⁵⁰ הוא מציין שאודוקיה הרחיבה את חומות ירושלים וכללה את אזור הבריכה והכנסייה בתוך תחום העיר. מאז ימי אודוקיה נתבסס הן בין החוקרים הן במסורת הנוצרית זיהויה של הבריכה של ימינו כבריכת השילוח מתקופת הבית השני (וכמובן מתקופת הבית הראשון), ומקומה של הבריכה המקורית נשכח מלב כול.

'כתובת השילוח'

מן הראוי לדון בקצרה בכמה היבטים של כתובת השילוח הנוגעים לנושאים הנדונים כאן.⁵¹ וזה נוסחה:

[דבר.] הנקבה. וזה. היה. דבר. הנקבה. בעוד [מנפם. החצבם. את.] הגרזן. אש. אל. רעו. ובעוד. שלש. אמת. להנק[ב.] נשמ[ע]. קל. אש. קרא. אל. רעו. כי הית. זדה. בצר. מימן.

46 משנה, סוכה ד, ט-י.

47 יוחנן ט, א-יב.

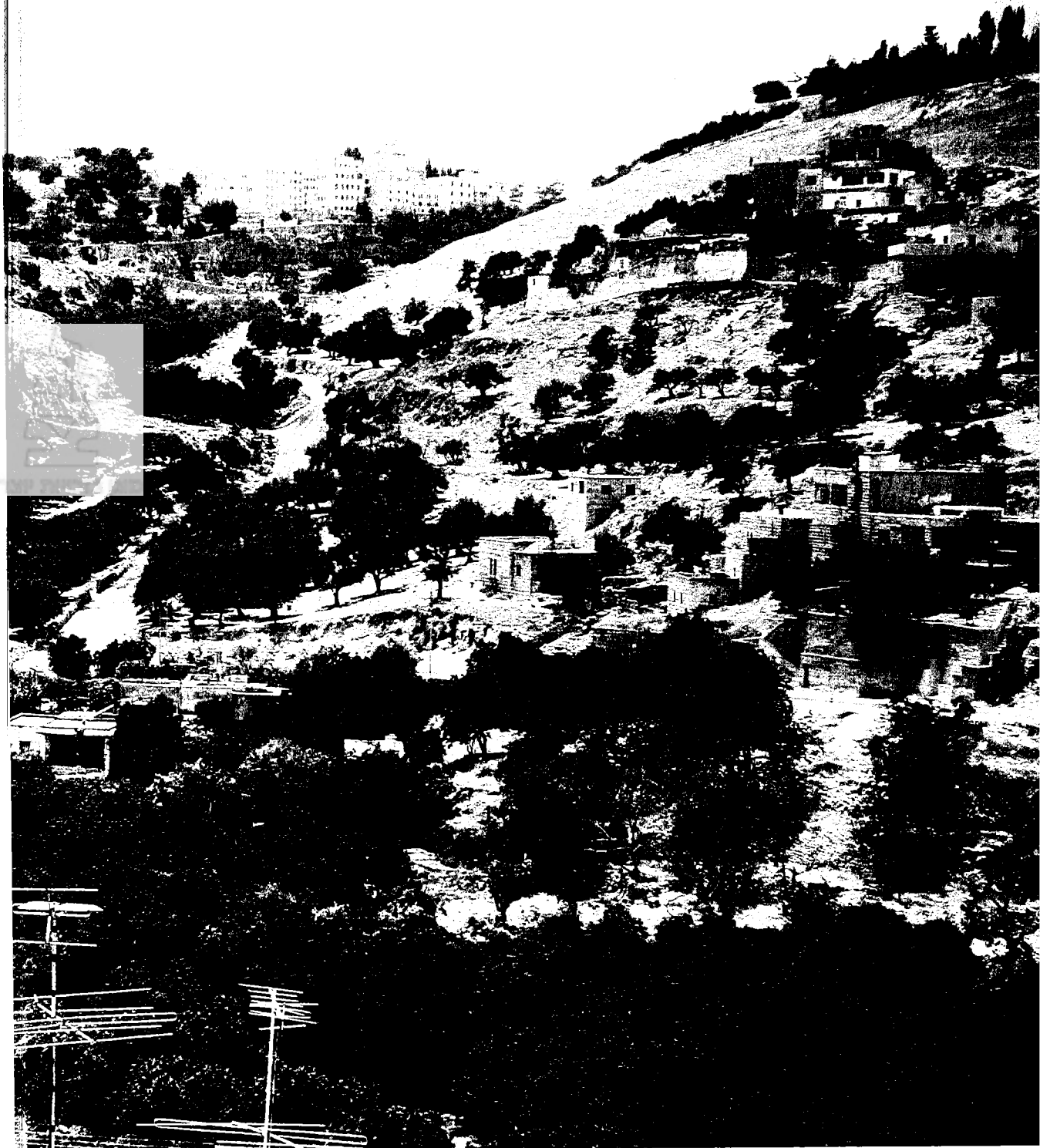
48 J. Wilkinson, *Egeria's Travels to the Holy Land* (revised edition), Jerusalem-Warminster 1981, p. 157

49 ראה לעיל, הערה 27.

50 *Of the Holy Places Visited by Antoninus Martyr*, trans. A. Stewart (PPTS, II), London 1896, pp. 20-21

51 לסיכומים על כתובת השילוח ראה: "קוטשר, 'כתובות ירושלים מימי הבית הראשון', ספר ירושלים (לעיל, הערה 18), עמ' 169-170; ש' אחיטוב, 'כתובות עבריות מירושלים של ימי בית-ראשון', ירושלים בימי בית ראשון (לעיל, הערה 3), עמ' 90-93; סימונס (לעיל, הערה 18), עמ' 183-185; וכך: E. Puech, 'L'inscription du tunnel de Siloé', *RB*, 81 (1974), pp. 196-214

שוליו התחתונים של גיא בן-הינום. משמאל — חקל דמא (מבט ממזרח)

ומ[שמ]אל. וביס. הנקבה. הכו. החצבם. אש. לקרת. רעו. גרזן. על [ג]רזן. וילכו. המים.
מן. המוצא. אל. הברכה. במאתים. ואלף. אמה. ומאת. אמה. היה. גבה. הצר. על. ראש.
החצבם.

הכתובת נחקקה בפנים המנהרה, במרחק של כ-6 מ' מקצה המנהרה של ימינו הסמוך לבריכת השילוח. לאור ההנחה שתעלה IV היא חלק מן המנהרה המקורית מסתבר שהכתובת נחקקה הרחק מקצה המנהרה. כך או כך היא ממוקמת במקום שהיה חשוך לחלוטין, וכל אדם שביקש לקרואה היה חייב לדשדש בתוך המים. כפי שהבחין וינסאן ניתן לזהות כיום את המקום המדויק שבו נפגשו שתי קבוצות החוצבים, והוא מרוחק מהמקום שבו נחקקה הכתובת;⁵² מכאן שהיא לא נועדה להיחקק במקום המפגש בין החוצבים, מאורע המצוין בה. הכתובת נחקקה על ספין שהוכן לצורך כך, אלא שהיא חקוקה על מחציתו התחתונה בלבד. מכאן, שחלק ניכר מהכתובת המתוכננת לא נחקק כלל או שהספין הוכן לצורכי כתובת אחרת, ארוכה יותר. יתרה מזאת, וינסאן הבחין בספין נוסף שהוכן לחקיקת כתובת בחדר תת-קרקעי חצוב בסלע המשולב בתוך מערכת המנהרות בקירבת מעיין הגיחון ובשני ספינים אחרים שלא הושלמה הכנתם בדופן המנהרה.⁵³ ייתכן לפיכך שהיתה תוכנית — אשר לצערנו לא יצאה אל הפועל — לחקוק בתוך מערכת המים כתובות נוספות. מכל מקום, הן הכתובת שנחקקה והן הכתובות שהיו אולי מתוכננות להיחקק לא נועדו להיקרא על-ידי המבקרים במקום.

הכתובת מגדירה את פעולתם של החוצבים במנהרת השילוח כ'נקיבה' ולא 'חציבה': 'וזה היה דבר הנקבה' ובעוד שלש אמות להנ[ק]ב' ו'ביום הנקבה הכו החצבם'. ברור שכוונת הכתוב כאן לפעולה של נקיבת חור, כגון: 'ויקב חור בדלתו' (מלכים ב יב, י) או 'ובחוח תקב לחיו' (איוב מ, כו).⁵⁴ השימוש בפועל זה מלמד כמדומה שהכתובת מתייחסת אך ורק לפעולת חיבור בין שני חלקים של המנהרה, ואין ללמוד ממנה אם נחצבו סמוך למועד בו נעשתה 'הנקיבה' או שכבר היו קיימים קודם לכן.

הכתובת מציינת שתי מידות. המידה האחת מגדירה את האורך הכולל של המנהרה, מן המעיין ועד הבריכה שבקצה מערכת המים, והוא אלף ומאתיים אמה; המידה השנייה מגדירה את עומקה המקסימלי של המנהרה מתחת לפני הסלע, והוא מאה אמה.

אורך מידת האמה שהיתה בשימוש ביהודה ובישראל בתקופת המלוכה נקבע כנראה לפי אורכה של האמה המצרית.⁵⁵ במצרים השתמשו באמה קצרה ובאמה ארוכה וכך גם בארץ-ישראל. אין אנו יודעים את שיעורה המדויק של מידת האמה בארץ-ישראל אך מקובל להניח ששיעור

52 וינסאן (לעיל, הערה 28), עמ' 22-24, לוח IV סי' XXIX.

53 שם, עמ' 9, 21-22, 42, לוח V, קטעים h/g, f/e.

54 פירוש זה של 'הנקבה' / 'להנקב' מקובל על הרבה חוקרים, וראה למשל: F. Brown, S.R. Driver & C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, p. 666: 'boring through, to pierce, to perforate'; H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1964, p. 186: 'der Durchbruch, durchschlagen'; W.F. Albright, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. J.B. Pritchard, Princeton 1955, p. 321: 'driving through, to cut through'

55 ראה: א' שטרן, 'מידות ומשקלות', א"מ, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 848-852; R.B.Y. Scott, 'Weights and Measures of the Bible', *The Biblical Archaeologist Reader*, III, eds. E.F. Campbell, Jr. & D.N. Freedman, Sheffield 1970, pp. 346-349

האמה הקצרה היה 44-45 ס"מ ושיעור הארוכה היה 52-53 ס"מ. אורכה של מנהרת השילוח מן המעיין עד בריכת השילוח של ימינו הוא כאמור לעיל 533.10 מ'; מכאן שאורכה של המנהרה המוזכר בכתובת מובא לפי מידת אמוז קצרה שאורכה הוא 44.425 ס"מ בקירוב.⁵⁶ לדעתנו מתייחסת כתובת השילוח לאורכה הכולל של המנהרה, ממעיין הגיחון ועד לבריכה המשוערת בקצה תעלה IV. מידה זו היא לפי חישובינו 643 מ' לערך.⁵⁷ מכאן שאורכה של המנהרה המובא בכתובת מתייחס דווקא ליחידת המידה של האמה הארוכה שאורכה הוא לפיכך 53.58 ס"מ. ניתן להוכיח בבירור שמספר קברים מפוארים מתקופת המלוכה בעיר הקברים של כפר השילוח תוכננו ונחצבו במידת אמה ארוכה בת 52.50 ס"מ לערך.⁵⁸ זו היתה כמדומה המידה 'הסטנדרטית' של האמה הארוכה, וייתכן שאליה מתייחסת הכתובת; אם אכן כך הדבר, הרי אורך המנהרה המובא בכתובת הוא 630 מ'. באשר למידה השנייה המובאת בכתובת, אף היא תואמת את המסקנות דלעיל. עומקה המקסימלי של המנהרה מתחת לפני הסלע של גבעת עיר דוד מגיע כדי 49-51 מ',⁵⁹ ואילו מאה אמות ארוכות, לפי מידה של 52.50 ס"מ, אורכן הוא 52.50 מ'.

גן המלך ובריכת השילוח

גן המלך מוזכר פעמיים במקורות המקראיים. בירמיה נב, ז-ח (ובמקור המקביל במלכים ב כה, ד-ה) נזכר הגן כציון דרך בנסינו של צדקיהו להימלט כאשר נפלה ירושלים בידי צבא בבל בשנת 587-586 לפנה"ס: 'ותבקע העיר וכל אנשי המלחמה יברחו ויצאו מהעיר לילה דרך שער בין החמתיים אשר על גן המלך וכשדים על העיר סביב וילכו דרך הערבה. וירדפו חיל כשדים אחרי המלך וישיגו את צדקיהו בערבת ירחו...'. בנחמיה ג, טו נכלל בתיאור בניית החומה הקטע שנבנה באחריותו של שלון בן כל חנה, שר פלך המצפה: 'ואת שער העין החזיק שלון בן כל חנה שר פלך המצפה הוא יבנה ויטללנו ויעמידו [קרי: ויעמיד] דלתתיו מנעליו ובריחיו ואת חומת ברכת השלח לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דויד'. נתון נוסף הנוגע ככל הנראה לעניין זה מובא בתיאור הסיור הלילי שערך נחמיה מסביב לחומות ההרוסות של ירושלים: '...ואהי שבר בחומת ירושלים אשר המפרוצים [קרי: הם פרוצים] ושעריה אכלו באש; ואעבר אל שער העין ואל ברכת המלך ואין מקום לבהמה לעבר תחתי; ואהי עלה בנחל לילה ואהי שבר בחומה ואשוב' (נחמיה ב, יג-טו). לבסוף נציין שבתיאור החומה הראשונה של ירושלים מוזכר יוסף בן-מתתיהו את בריכת שלמה הנמצאת בסמוך לחומה, בצדה המזרחי של העיר, בין מעיין השילוח לבין העופל.⁶⁰

ממובאות אלו עולה שגן המלך — פארק מלכותי שהיה בירושלים בסוף תקופת המלוכה — נמצא מחוץ לעיר בסמוך לקצה הדרום-מזרחי של עיר דוד. מיקומו מסתבר מתיאור בניית החומה, שכן כאן נמצא קטע החומה שבנה שלון בן כל חנה. שער העין היה ממוקם כאן, ובוודאי נקרא כך על-שם מקור המים של השילוח. באשר לבריכת השלח, אנו למדים מהמקורות מתקופת הבית השני שמעיין השילוח, או בריכת השילוח, נמצא מחוץ לתחום החומה (וראה לעיל). בריכת השלח

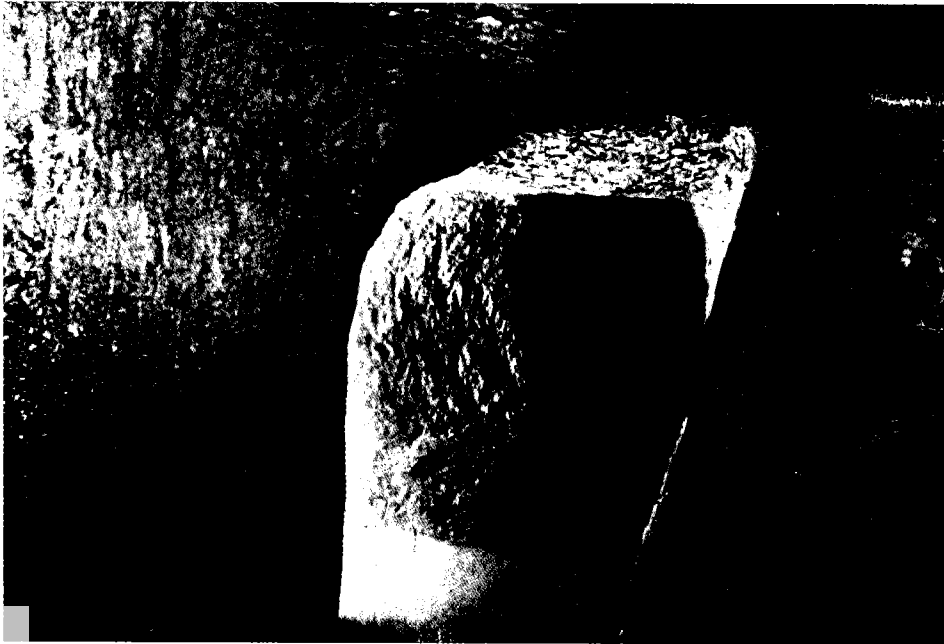
56 ראה למשל: פש (לעיל, הערה 51), עמ' 208-210.

57 ראה: אוסישקין (לעיל, הערה 26), עמ' 92-93.

58 אוסישקין (לעיל, הערה 12), עמ' 250-252.

59 ראה: אוסישקין (לעיל, הערה 26), עמ' 88 והערה 32.

60 מלחמת, ה, 145 (מהדורת Loeb, עמ' 242-243).

מנהרת השילוח

מתקשרת בתיאור בניית החומה עם גן המלך, וסביר לפיכך שהיא היתה בתוך הגן. מתיאור הסיור הלילי של נחמיה אנו למדים שהוא הקיף את עיר דוד בכיוון הפוך לכיוון השעון; הוא הגיע מכיוון גיא הטירופאון, עבר את שער העין ולאחריו את בריכת המלך, ועלה בנחל קדרון לאורך צדה המזרחי של העיר. דומה שיש לזהות את בריכת המלך – ואולי אף את בריכת שלמה – כבריכת השילוח שהיתה בגן המלך.⁶¹

תפקידה של מנהרת השילוח

התמונה המצטיירת מהנתונים הארכאולוגיים והספרותיים שנסקרו לעיל סותרת את התפיסה המקובלת לגבי תפקידה של מנהרת השילוח כמפעל מים שנועד להעביר מים ממעיין הנמצא מחוץ לעיר אל תוך התחום המוגן בחומה בשעת מצור, וזאת מחמישה טעמים.

ראשית, כאשר השתרעה העיר ירושלים על השלוחה הצרה של עיר דוד היה מעיין הגיחון מקור המים הראשי של העיר. יתרה מזאת, הימצאותו של מעיין שופע בשולי הגבעה היתה בוודאי הסיבה המרכזית לייסוד יישוב במקום הזה. אבל ככל שגדלה העיר כך קטנה תלותם של תושביה במי הגיחון. כפי שראינו ירושלים של ימי תזקיהו שהיתה מוקפת בחומה השתרעה על שטח של כ- 600 דונם ומספר תושביה נאמד ב-15,000 לערך. יש להניח שבעיר גדולה שכזו היתה חשיבותו של מעיין הגיחון כמקור מים קטנה יותר. מי גשמים שנאספו בכורות ובבריכות, כגון הבריכה העליונה והמים שזרמו בתעלה המובילה אליה, היו מקור מרכזי להספקת מים.

61 וראה על נושא זה: אדן (לעיל, הערה 32).

שנית, המעיין היה מרוחק מהרבעים החדשים של העיר. קשה לשער שתושבי רובע המשנה אשר נבנה על הגבעה הדרום-מערבית, באזור הרובע הארמני של היום, הביאו מים לצורכיהם ממעיין הגיחון שהוא נמוך ומרוחק. העברת המים לשוליה הדרומיים של עיר דוד לא הפכה את הגישה מן הגבעה הדרום-מערבית אל מקור המים לקלה או לקצרה יותר, ואולי אף ההיפך מזה. שלישיית, הפסוק בדברי הימים ב לב, ל, ה' הדן בסתימת 'מוצא מימי גיחון העליון' ויישורם 'למטה מערבה לעיר דוד', מתייחס כמדומה למנהרת השילוח, אבל לא נאמר או נרמז בו דבר המקשר מפעל זה עם הגנת מקורות המים בשעת מצור.

רביעית, הטקסט המקראי בדברי הימים ב לב, ב-ה העוסק בהכנות לקדם את פלישת צבא אשור, שהוא הטקסט היחיד המתייחס למפעלי המים של חזקיהו בהקשר צבאי, איננו תואם את הנתונים על מנהרת השילוח, ועל כך כבר עמדו חוקרי מקרא: 62 א. הטקסט המקראי מדבר על סתימה חפוזה של מקורות מים בצל החשש מפלישה קרובה של האויב האשורי, בעוד חציבת המנהרה ובניית מערכת המים הקשורה בה היו מפעלים מתוכננים היטב; ב. הטקסט המקראי מתאר גיוס ספונטני של מתנדבים רבים לצורך העבודה — 'עם רב' — ואילו המנהרה נחצבה בידי קבוצות קטנות של פועלים מומחים; ג. את הביטוי 'הנחל השוטף בתוך הארץ' ניתן היה אולי לפרש כמציין מנהרה חצובה מסוג מנהרת השילוח, אלא שהטקסט המקראי מספר במפורש על סתימת מקור מים זה בעוד מנהרת השילוח נחצבה — או נוקבה, כלשון כתובת השילוח — פעולה שהיא הפוכה לחלוטין.

חמישית, הנתונים הארכיאולוגיים מצביעים על כך שהמנהרה החצובה בסלע הובילה את המים לבריכה שמחוץ לחומת העיר. יתרה מזאת, בסמוך למעיין הגיחון כבר היה קיים באותה עת מפעל מים — פיר וורן — שאפשר גישה מוגנת מתוך העיר אל מי המעיין, 63 מפעל הדומה לאלה שהיו קיימים במקומות אחרים בארץ-ישראל בתקופת המלוכה, כגון בחצור ובמגידו. פיר וורן המשיך לשמש גם לאחר שנחצבה מנהרת השילוח.

גן המלך הוא לדעתנו נתון המפתח להבנת תפקיד המנהרה. שניהם כנראה נבנו באותה עת, ודומה שמנהרת השילוח והבריכה שהיתה על-פי ההשערה בקצה המנהרה נבנו לצורך השקאת הפארק המלכותי. סביר שגן המלך הושקה במי מנהרת השילוח (דהיינו במי הגיחון) — בדומה לבוסתנים בני ימינו המשתרעים באותו מקום והמושקים מהמים הזורמים בתעלה IV.

מערכת המים של מנהרת השילוח החליפה את מערכת המים של תעלה II שאף היא הביאה את מי הגיחון לאותו האזור. אין לנו תשובה על השאלה מדוע ראו המהנדסים צורך להקים מערכת מים חדשה במקום להתאים את מערכת המים הקודמת לצרכים החדשים. לעניין זה מתקשר נושא התוואי המתפתל של מנהרת השילוח: לאחרונה הציג הגאולוג דן גיל נימוקים מחודשים להצעתו של הנרי סאליי שלפיה מנהרת השילוח נחצבה לאורך תוואי של חלל קארסטי שבו זרמו מים אשר נבעו במעיין הגיחון. 64 הסבר זה מתיישב עם המסופר בכתובת השילוח על פעולת הנקיבה, ואם

62 ראה למשל: H.G.M. Williamson, *1 and 2 Chronicles*, London 1982, p. 380.

63 סיכומים על פיר וורן ראה: שילה (לעיל, הערה 35), עמ' 240-242; דה-גרוט (לעיל, הערה 18), עמ' 126-130.

64 D. Gill, 'Subterranean Waterworks of Biblical Jerusalem: Adaptation of a Karst System',

Science, 254 (1991), pp. 1467-1471; H. Sulley, 'A Note', *PEFQS* (1929), p. 124.

M. Hoberman, 'A Note on the Siloam Tunnel — Hezekiah's Waterway from the Spring Gihon to

the Siloam Pool', *Levant*, 9 (1977), pp. 174-175

הוא נכון הרי אף הוא מלמד שתוואי מנהרת השילוח אינו פועל יוצא של תוואי ביצורי העיר. לסיכום, דומה שההסבר לחציבתה של מנהרת השילוח ולהחלפתה של תעלה II נמצא בתחום של הנדסת מים.

נראה שאת עניין הקמתו של גן המלך ניתן להבין לאור ההשפעה האשורית החזקה שהיתה ביהודה במאות השמינית-השביעית לפנה"ס. בתקופה שבה נבנו בירושלים, עיר הבירה המתרחבת, מבני ציבור — ויהיו אלה חומות העיר, מערכות מים או מבנים אחרים — בוודאי הושפעו מלך יהודה והארכיטקטים שלו מהבנייה הממלכתית בבירות מלכי אשור, כלח (נימרוד), דור-שרוכין (ח'ורסבד) ונינווה (קוינוצ'יק), ששמע גדולתן ופאר בנייניהן הגיע בוודאי אף לירושלים הרחוקה.

לצורך השוואה חשובה בעיקר נינווה, שסנחריב הפך אותה לבירת אשור לאחר עלותו לכס המלוכה בשנת 705 לפנה"ס. הוא הקיף את העיר הגדולה בחומה ובנה ארמון מלכותי מפואר אשר כונה 'הארמון שאין שני לו'. סנחריב שם דגש על הפיכת נינווה לעיר גנים, ואנו לומדים על כך הן מן הכתובות האשוריות והן מן השרידים הארכאולוגיים.⁶⁵ כבר בכתובת משנותיו הראשונות מסופר על הקמת פארק מלכותי בסמוך לארמון, שבו ניטעו עצים וצמחים שונים הגדלים באזור הר אמנה בצפון ובבבל בדרום. לצורך השקיית הפארק המלכותי נחפרה תעלה באורך של כ-15 ק"מ אשר העבירה מים מן הנהר חוסר (Khosr) אל נינווה. עודפי המים אפשרו נטיעת גנים נוספים בידי תושבי העיר. במשך השנים הגדיל סנחריב את מספר הגנים; בין השאר הקים ביצה מהסוג הקיים בדרום מסופוטמיה, נטע בה צמחייה אופיינית והביא לשם בעלי-חיים וציפורים החיים בביצות שכאלה. הרחבת השטחים המושקים חייבה גם הקמת מפעלי מים נוספים לשם העברת מים ממרחקים גדולים אל הבירה. המפעל המרשים ביותר הוא אמת המים שהובילה מים מבוואן (Bavian) דרך ג'רוואן (Jerwan) אל אפיק הנהר חוסר, שדרכו המשיכו לזרום אל נינווה.⁶⁶ מפעל מים ענק זה, שחלקו חצוב וחלקו בנוי, הונצח בכתובת ראווה גדולה שחקק סנחריב על מצוק סלע בבוואן.

הגנים המושקים של נינווה הפכו לשם דבר בעולם של אותם ימים. לאחרונה העלתה סטפני דאליי את הסברה שהגנים התלויים של בבל, אחד משבעת פלאי העולם, היו בעצם הגנים של נינווה, ושיערה שהם יוחסו לבבל כתוצאה מבלבול שמות בתקופה מאוחרת יותר.⁶⁷ לסיכום, דומה שבתקופת חזקיהו נתגבשה ירושלים כעיר בירה וכעיר ממלכה גדולה — מטרופוליס בקנה-מידה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא. העיר התרחבה ורבעיה החדשים הוקפו בחומה. מערכות מים חדשות — שכללו אמות וכריכות — הביאו מים אל תוך העיר מצפון-מערב. מערכות המים הללו הקטינו את תלותם של תושבי העיר במי מעיין הגיחון, וניתן היה להשתמש בהם למפעל פיתוח יוקרתי. מי הגיחון הוטו לאמה חדשה והופנו להשקיית פארק מלכותי בשולי העיר. כך — בעת שנינווה הפכה לבירתה המפוארת של ממלכת אשור — התפתחה ירושלים בתקופת מלכותו של חזקיהו לעיר המרכזית והמפוארת ביהודה.

65 T. Jacobsen & S. Lloyd, *Sennacherib's Aqueduct at Jerwan (Oriental Institute Publications, ראה: 65*
 'The Water Supplies of Nineveh', pp. 31-43; ראה במיוחד את הפרק: 24), Chicago 1935

66 ראה: שם, עמ' 49-44, 18-6.

67 S. Dalley, 'The Hanging Gardens of Nineveh', *Résumés der Vorträge und ראה סיכום הרצאתה: 67*
Wandzeitungen, XXXIXe Rencontre Assyriologique Internationale, Heidelberg 1992, pp. 17-18